

ВИБОРНІСТЬ СУДДІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ**ELECTIVE JUDICIARY: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE**

Слободяник Н.С.,

*аспірант кафедри організації судових та правоохоронних органів
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Статтю присвячено дослідженню основних аспектів становлення і розвитку принципу виборності суддів в світлі аналізу зарубіжного досвіду. Розглядається вплив політичних та інших факторів на ефективність порядку формування суддівського корпусу шляхом виборності. Аналізується законодавче закріплення та практична реалізація порядку наділення повноваженнями суддів відповідно до положень зарубіжного законодавства. Розкрито актуальні проблеми, недоліки та переваги формування суддівського корпусу шляхом виборності суддів. На цій основі окреслено основні напрями нових ініціатив в галузі реформування судової гілки влади та деякі шляхи їх здійснення.

Ключові слова: суддя, формування суддівського корпусу, виборність суддів, кандидат на посаду судді, статус суддів.

Статья посвящена исследованию основных аспектов становления и развития принципа выборности судей в свете анализа зарубежного опыта. Рассматривается влияние политических и других факторов на эффективность порядка формирования судейского корпуса путем выборности. Анализируется законодательное закрепление и практическая реализация порядка наделения полномочиями судей в соответствии с положениями зарубежного законодательства. Раскрыты актуальные проблемы, недостатки и преимущества формирования судейского корпуса путем выборности судей. На этой основе определены основные направления формирования новых инициатив в области реформирования судебной ветви власти и некоторые пути их осуществления.

Ключевые слова: судья, формирование судейского корпуса, выборность судей, кандидат на должность судьи, статус судей.

The article is dedicated to the analysis of fundamental aspects of the establishment and development of a principle of elective judiciary in view of the analysis of foreign experience. It considers the influence of political and other factors on the effectiveness of the procedure on forming the judiciary by electing. The article analyzes legislative recognition and practical implementation of the procedure on authorization of judges under the provisions of foreign law. It reveals topical problems, disadvantages and benefits within forming the judiciary by electing judges. On this basis, it outlines the main directions of new initiatives in the area of reforming the judicial branch and some ways to their implementation.

Key words: judge, formation of the judiciary, elective judiciary, judicial candidates, status of judges.

Актуальність теми. Необхідність вдосконалення вітчизняної судової системи та утвердження справедливого суду в Україні не викликає сумнівів. Питання здійснення судово-правової реформи та підвищення ефективності правосуддя завжди були і залишаються актуальними серед науковців та державних діячів. Першочерговим завданням у цьому напрямку є відновлення довіри до судової влади, що безумовно потребує підвищення якості кадрового складу судової гілки влади. Нині модернізація судової влади, необхідність розширення гарантій реалізації прав та законних інтересів людини і громадянина в суді, забезпечення принципу верховенства права потребує пошуку нових підходів у формуванні суддівського корпусу. Особливої уваги заслуговує ідея про можливість обрання суддів безпосередньо народом.

Актуальні питання національного та зарубіжного досвіду формування суддівського корпусу, зокрема й на виборних засадах, були предметом дослідження Г.Б. Власової, В.В. Долежана, С.В. Ківалова, О.М. Коротун, М.І. Клеандрова, І.Є. Марочкіна, Ю.Є. Полянського, С.В. Прилуцького, Д.М. Притики, Б.О. Прокопенка, А.О. Селіванова, Н.В. Сібільової, М.С. Строговича, Б.А. Футея, М.С. Шаваріна, В.І. Шишкіна та ін. Сьогодні питання вдосконалення

порядку формування суддівського корпусу та підвищення ефективності правосуддя потребують поглибленого дослідження.

Мета статті – висвітлити актуальні аспекти добору суддів на виборних засадах в деяких зарубіжних країнах, зокрема у США, та визначити перспективи формування власної моделі обрання суддів безпосередньо народом в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Конституцією України (ст. 5) носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 69 Конституції України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії [1].

О.Ф. Скакун зазначає, що суверенітет народу (громадян всіх національностей, які проживають на території певної країни) означає верховенство народу як джерела і носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо чи через представницькі органи брати участь у формуванні політики своєї держави, складу її органів, контролювати діяльність органів держави [2, с. 129]. Окрім цього, на думку О.Ф. Скакуна, суверенітет народу (народовладдя), закріплений у конституції, – це якіс-

на характеристика демократії, демократичного режиму в державі; він передбачає забезпечення кожному громадянину право політичної свободи і рівності, без яких задекларований в конституціях принцип народного суверенітету перетворюється у фікцію [2, с. 129]. Отже, з огляду на те, що судова влада є самостійною та незалежною гілкою державної влади, а принцип суверенітету народу є одним з основоположних для розбудови демократії, справедливо вважати, що народ вправі брати участь у формуванні судової гілки влади.

Задля пошуку найефективніших форм та методів забезпечення народовладдя при здійсненні судової влади та формуванні суддівського корпусу насамперед слід звернутися до етимології поняття «виборність суддів» та достеменно з'ясувати його зміст. Отже, «виборність» (англ. *electivity*) у праві розуміють як принцип заміщення посад шляхом виборів, а не призначення, що застосовується при формуванні судової системи (наприклад виборність суддів і народних засідателів), вибори глави держави, глав муніципальних органів, депутатів усіх рівнів, керівного персоналу і в ряді інших випадків [3, с. 166].

У науковій літературі вживається термін «виборне начало» у формуванні суддівського корпусу. Тож спробуємо з'ясувати, яке його розуміння. Новий тлумачний словник української мови розкриває поняття «начало» як: 1) вихідну точку, початок (про все, що має протяжність); 2) початок у процесі, розвитку чого-небудь; основні положення, принципи; 3) способи здійснення чого-небудь тощо [4, с. 816].

В енциклопедичній юридичній літературі під поняттям «принцип» або «начало» розуміється те, чим об'єднується в думки і в дійсність відома сукупність фактів. Ідеальні вимоги чи норми принципу зводяться до думки, що такий принцип повинен володіти найбільшою повнотою змісту, а зв'язок принципу з тим, що з нього пояснюється, повинен бути найбільш ясним і внутрішньо обов'язковим [5, с. 238]. «Виборний» – значить такий, що визначається, обирається на якусь посаду або для виконання певних обов'язків. Крім того, слово «виборний» вживається у значенні добірний, добраний за якою-небудь ознакою [6, с. 266].

У радянський період «виборність суддів» розглядалась як конституційний принцип заміщення суддівських посад судів – одна з демократичних основ соціалістичного правосуддя та закріплювалась в конституціях як на союзному, так і на республіканському рівнях [7, с. 62]. Новий тлумачний словник української мови поняття «принцип» розкриває як: 1) основне вихідне положення якої-небудь системи, теорії, ідеологічного напрямку; засада; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення чи здійснення чогось [8, с. 714].

Виборність суддів – один з конституційних принципів судової системи в ряді зарубіжних країн. Принцип виборності суддів означає, що всю або основну частину суддів у державі повинно обирати або безпосередньо населення, або певний представницький

орган. Нині виборність суддів існує в деяких штатах США і в ряді кантонів Швейцарії [9, с. 117].

Як справедливо зауважує В.І. Шишкін, здійснення в Україні судово-правової реформи, що має піднести судову владу на належний рівень як третьої гілки влади в державі, створити оптимальну систему судів, яка відповідатиме новим реаліям, потребує ознайомлення з тими правовими інституціями, які вже виробила світова практика демократичних держав [10, с. 20].

Є.В. Васьковський зазначав, що у Швейцарії, де в шести кантонах застосування виборів суддів населенням практикувалось щодо всіх суддів, а в десяти – тільки щодо нижчих, зловживань не спостерігалось з огляду на умови, які сприяють розумному застосуванню виборного начала, серед яких: обмеженість території, постійний склад населення, прив'язаного до своїх національних установ, заможного, культурного і такого, що звикло спокійно пожинати плоди своєї політичної волі [11, с. 23].

На сучасному етапі у Висновку № 1 (2001 р.) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності та незмінюваності суддів йдеться про те, що там, де суддею обирає населення, як це відбувається у Швейцарії на кантональному рівні, мета, без сумніву, полягає в тому, щоб надати судовій владі при здійсненні її функцій певну пряму демократичну основу. Водночас висловлюється застереження про недопустимість підпорядкування призначення або підвищення на посаді суддів вузьким партійним політичним міркуванням, бо коли існує який-небудь ризик того, що це відбудеться або може відбутися саме подібним чином, такий метод скоріше небезпечний, ніж ефективний [12].

Як зазначає О.В. Малько, в умовах подальшого ускладнення соціальних зв'язків правовий розвиток суспільства потребує інтегрального, насамперед загальнотеоретичного, аналізу правового життя як окремих держав, так і окремих регіонів [13, с. 60]. Привертає увагу та має неабияку актуальність для України американський досвід функціонування судової системи і використання різноманітних методів та підходів щодо формування суддівського корпусу. Зокрема, особливість судової системи США полягає в тому, що паралельно функціонують федеральна судова система, судова система федерального округу Колумбія, судові системи 50-ти американських штатів і судові системи автономій, які мають статус «держав, що вільно приєдналися» (Гуам, Пуерто-Рико, Північно-Маріамські та Віргінські острови) [14, с. 81].

Д.Дж. Мідор зазначив, що в у США юристи стають суддями в один із таких способів: а) через призначення вищою виконавчою особою, за умови затвердження її кандидатури законодавчим органом; б) шляхом відбору вищою виконавчою особою зі списку кількох кандидатів, що його надає незалежна комісія; в) через загальні вибори; г) через вибори в законодавчому органі [15, с. 52–53]. При цьому, як зазначив Б.А. Футей, терміни перебування на посаді судді відрізняються залежно від суду. Судді можуть бути призначені на термін від 4 до 6 років, а в деяких

випадках – від 12 до 15 за умови бездоганної поведінки, як правило, безстроково. Федеральна система є найвідомішим прикладом висування кандидатур на посади виконавчою владою та затвердження її законодавчою [16, с. 57].

Аналізуючи порядок висунення та призначення федеральних суддів США, К.Ф. Гуценко зауважив, що кандидат на посаду судді повинен бути видатним юристом і лідером у тій місцевості, де він висувається, а його особиста і професійна репутація має бути бездоганною. До того ж в ході перевірки кандидата на посаду судді прискіпливо вивчається його особа та всебічно з'ясовуються професійні та особисті сторони. До такої перевірки залучається навіть Федеральне бюро розслідувань [17, с. 10–11].

О. Ведерникова акцентує увагу на тому, що спірним є питання про те, наскільки етичним можна вважати «вторгнення» в особисте життя претендента на посаду судді та чи існують тут певні рамки, але вважає безспірним, що законодавці (представники народу) і сам народ вправі знати, наскільки кваліфікованим, чесним та безстороннім є той, хто вершитиме від його імені правосуддя, здійснювати судову владу. Автор зазначає, що в умовах незмінюваності суддів глибоке вивчення особистості кандидата на посаду судді служить важливою гарантією належного здійснення правосуддя [18, с. 14].

Значна увага приділяється освіті та професійному рівню кандидатів на посаду судді. Наприклад, Г.Б. Власова акцентує увагу на тому, що у США судді займають посаду після декількох років юридичної практики як приватні адвокати, прокурори та публічні захисники. В результаті новоспечений суддя у США, зазвичай значно старший колега, що працюють у країнах романо-германського права. До того ж не лише професійний, але й життєвий досвід вважається необхідним для винесення виважених та якісних рішень. З огляду на те, що згідно з більшістю схем заміщення судових посад суддів у США або обирає безпосередньо населення, або їх призначають на посади виборні офіційні особи, неабияке значення при цьому має попередній досвід роботи кандидата, зокрема і його політична кар'єра. Водночас після заміщення посади судді заборонена політична діяльність. Проте політична орієнтація судді не зникає і знаходить свій прояв в «судовій філософії» [19, с. 92].

Американський дослідник В. Бернам, розкриваючи сутність методів добору на посаду суддів федеральної судової системи, зазначає, що факт прояву політичних переконань у процесі відбору суддів не слід сприймати як прояв недостатньої кваліфікації кандидатів, бо, зрештою, за некомпетентного суддю несе відповідальність політик, що його призначив. Автор зауважує, що влада дотримується негласного правила щодо призначення висококваліфікованих кандидатів на посади федеральних суддів. Професійні якості кандидатів оцінює Американська асоціація юристів і, зрештою, сенатори під час слухань щодо затвердження кандидатури ставлять нелегкі запитання, щоб визначити придатність кандидатури для роботи в суді [20, с. 317].

Б.А. Футей також робить акцент на тому, що федеральним суддям суворо заборонено займатися адвокатською практикою. Вони мусять стежити за тим, щоб не зробити чогось, що може викликати в людей думку про їхню прихильність до тієї чи іншої сторони. Автор зауважує, що незалежність судівництва у США гарантується ст. III Конституції, оскільки у Розділі 1 цієї статті зазначено, що судді як Верховного суду, так і нижчих судів зберігають свої посади доти, доки їхня поведінка є бездоганною, і у визначені строки вони одержують за свою службу винагороду, яку не може бути зменшено, поки вони обіймають посаду [21, с. 51]. Автор зазначає, що лише в незначній кількості штатів використовуються такі ж методи добору суддів, що й на федеральному рівні. Акцентується увага, що у деяких штатах кандидати на посаду суддів беруть участь на підтримку політичних партій, як це роблять кандидати на інші виборні посади. Метод, за якого суддів обирають в законодавчому органі штату, застосовується лише у Вірджинії та Південній Кароліні [16, с. 58].

Характеризуючи системи обрання суддів на посаду В. Бернам зазначив, що вибори суддів у багатьох штатах ґрунтуються на уявленні про те, що судді, як і інші посадові особи, які виконують владні функції, в демократичному суспільстві повинні бути відповідальними перед народом [20, с. 318]. Деякі автори зауважують, що у багатьох штатах, де законом передбачені вибори суддів, більшість з них фактично призначає губернатор. Це відбувається завдяки тому, що губернатор уповноважений заповнювати вакансії, які виникають в період між виборами або законодавчими сесіями, а багато вакансій з'являються саме в цей час, наприклад через відставку, вихід на пенсію тощо [15, с. 55].

С.В. Філіпов, посилаючись на наукову працю Г. Джекоба та К. Вайнса «Політика в американських штатах», показує, як змінювалось відношення американців до різних методів відбору, призначення чи обрання суддів. Так, акцентується увага, що на ранньому етапі розвитку держави віддавали перевагу двом з них: призначення (або обрання) легіслатурою штату чи призначення губернатором. В середині XIX ст. простежується активна діяльність великих буржуазних політичних партій США – демократів та республіканців, що виявляється в тому, що майже три четверти усіх суддів обирали на посаду за партійними списками. Зрештою, у 40-х рр. XX ст. починає висуватися міссурійський в різних модифікаціях [22, с. 127–128].

К. Делмар зауважував, що і система виборів, і система призначення суддів мають свої переваги та недоліки. Наприклад, аби позбавитись недоліків та зберегти переваги обох методів, було розроблено третій метод – «міссурійський план», що має й інші назви: «план Американського товариства суддів», оскільки це товариство його розробило; «план Американської асоціації юристів», оскільки ця асоціація схвалила його; «план обрання на основі придатності», бо він передбачає усунення впливу політики на обрання суддів [23, с. 47].

З-поміж інших методів особливої уваги заслуговує метод, що загалом відомий як «План Міссурі». Вважається, що така система призначення зазнала підтримки, бо дозволяла уникнути політичного протекціонізму й надавала деякі гарантії неупередженості та професіоналізму суддів, залишаючи певну свободу для глави виконавчої влади на підставі власних політичних міркувань. Цей метод базується на тому, що докладаються зусилля, щоб створити комісію на безпартійних засадах і таким чином уникнути партійного протекціонізму під час відбору. Коли виникає вакансія на посаду судді, комісія заохочує громадськість та юридичні кола висувати свої кандидатури. Потім комісія переглядає всі одержані відомості про кожного кандидата і проводить співбесіди з найбільш перспективними з них. Губернатор отримує список найбільш гідних претендентів формально – без урахування їхньої приналежності до тієї чи тієї політичної партії. В окремих штатах такий список складається з трьох прізвищ, в інших може бути висунуто 5 кандидатів [15, с. 55].

Як зазначив К. Делмар, можуть бути різні варіанти цього методу, але в результаті сутність його зведена до одного: глава виконавчої влади робить остаточний вибір, і суддю призначають на обмежений строк, наприкінці якого, якщо він бажає залишитися на посаді, має висунути свою кандидатуру перед виборцями. А висувається кандидатура не проти якогонебудь іншого кандидата і не в порядку партійного списку, а опираючись лише на власну репутацію, а вже виборцям належить вирішити, чи продовжить займати суддівську посаду відповідний кандидат [23, с. 47]. При цьому автор зауважує, що основним недоліком вказаного методу є те, що глава виконавчої влади, маючи право вирішального голосу, може зловживати ним та може бути схильний віддати перевагу не юридичним, а політичним талантам, а таке призначення може стати звичайним обманом громадськості [23, с. 48].

Отже, в цілому можна вважати зазначений метод доволі прогресивним, але, на наш погляд, не слід відразу позбавляти народ права обирати суддю, бо виходить, що спершу народ не вправі брати участь у формуванні суддівського корпусу, а потім, зрештою, отримує право голосу. Тож якщо формування суддівського корпусу в Україні здійснюватиметься на виборних началах, видається можливим запозичити ідею щодо безпосереднього обрання суддів народом, що має риси на зразок американського «міссурійського методу». Проте у такому разі вважаємо виправданим, аби народ мав право обирати суддів на певний строк (наприклад 5-річний), а після цього кандидат повинен пройти переобрання, щоб зайняти посаду судді.

Практика добору суддів на посади у США на виборних засадах має як свої позитивні сторони, так і окремі недоліки. Прагнучи запозичити досвід країни, що вважається найдемократичнішою у світі, на жаль, можемо зустріти різку критику, що ґрунтуватиметься швидше на доказах про недоцільність запозичувати досвід цієї країни, хоча б з огляду на те, що різняться правові системи, правова культура тощо.

Деякі автори, досліджуючи правову систему США в контексті трансформаційних процесів та інтеграційних зв'язків, зазначають, що на прикладі цієї системи помітно, як в рамках одного правового простору ефективно взаємодіють та видозмінюються елементи, властиві різним правовим сім'ям. Йдеться про комплексність характеру американської правової системи, в рамках якої поєднуються ознаки англо-саксонської (що базується на прецедентах) і романо-германської (що базується на нормативно-правових актах) правових сімей [24, с. 135].

Ю.М. Оборотов акцентує увагу на тому, що у нашій правосвідомості право завжди було синонімом правоти, правди і навіть справедливості, на відміну від західної правосвідомості, де право більше зближувалось із законністю, формальною визначеністю, впорядкованістю. Ідея просування України до Європейського Союзу найчастіше підкріплюється судженнями про належність України до сім'ї романо-германського права. На думку автора, будь-які запозичення з інших правових культур можуть бути виправдані лише тоді, коли вони не руйнуватимуть вітчизняну правову спадщину [25, с. 35].

Як справедливо зазначають окремі автори, будь-які прагнення обмежити предметні рамки дослідження лише юридичними і соціологічними характеристиками правової системи – означає залишити поза увагою національний аспект буття. Об'єктивно те, що теоретична модель правової системи України має розбудовуватися на основі інтеграції не тільки соціальних (загальних) і юридичних (спеціальних) ознак, а й ознак, які характеризують її в соціокультурному зрізі з урахуванням духовно-ментальних факторів та історичної специфіки правового життя українського народу [26, с. 6].

У цьому аспекті ідея про можливість безпосереднього обрання суддів народом у нашій державі не просто не протирічить правовим надбанням вітчизняної правової системи, а сприятиме в якійсь мірі відродженню історичних традицій та з урахуванням кращих досягнень зарубіжних країн дозволить сформулювати національну модель формування суддівського корпусу на виборних засадах.

Сприйняття реформ та сприяння їх втіленню значно залежить від особливостей правового менталітету народу та його правової культури. Не менш вагомим кроком на шляху підвищення авторитету суду та зміцнення довіри до судової влади є зміна ставлення до суду з боку суспільства. З цього приводу С.В. Філіпов писав, що один з перших дослідників політичної системи США Алексіс де Токвіль (автор книги «Про демократію в Америці») ще у 1835 р. звернув увагу на розповсюджені в США звичай врегулювання будь-якої політичної або соціальної проблеми відразу ж через суд. Крім того, акцентується увага, що в жодній країні влада та престиж судді не були настільки вагомими. Традиційно прийнято критикувати дії всіх посадовців, враховуючи президента та законодавчу гілку влади, проте будь-який прояв неповаги до судді розглядається як наочна відсутність патріотизму [22, с. 4].

Висновки. Спрямованість судово-правової реформи передусім повинна обумовлювати максимальне забезпечення принципу верховенства права, а також досягнення соціального ефекту у суспільстві, відновлення довіри до судової влади й створення умов доступного правосуддя, але це не значить, що визначені орієнтири можуть бути досягнуті одним лише «перекроюванням» судової системи та перерозподілом компетенції між судами. Це швидше призведе до значних фінансових трат, що є недопустимим в теперішніх умовах економічної нестабільності. Необхідне значно глибше осмислення наявних проблем. І починати прогресивні перетворення в судовій системі слід із самих суддів, а саме зі зміни та вдосконалення порядку формування суддівського корпусу.

Вдосконалення порядку формування суддівського корпусу в Україні потребує врахування позитивних здобутків зарубіжних країн у цій сфері. Розглядаючи ідею виборності суддів як одну з перспективних для нашої правової системи, слід брати до уваги досвід США, де широко розповсюджені вибори суддів на-

родом. На нашу думку, виправданим може бути обрання безпосередньо народом суддів місцевих судів. Побудова власної моделі безпосереднього обрання суддів народом з урахуванням американського методу на зразок «міссурійського плану» може ґрунтуватися на праві народу брати участь у виборах суддів на посади вперше строком на п'ять років з подальшим їх переобранням. Цей строк достатній, щоб суддя зарекомендував себе як професіонал, і до того ж за такий період можливо отримати об'єктивну характеристику якості відправлення правосуддя цим суддею (наприклад, проаналізувати кількість рішень, оскаржених в апеляційній та касаційній інстанціях, повернутих на новий розгляд допущені судові помилки, порушення процесуальних строків та інші аспекти; що не допускало б втручання у діяльність судді й водночас дало змогу зробити висновки про можливість та доцільність переведення конкретного судді). Окрему увагу доцільно приділити створенню органу на зразок незалежної комісії у США, котра покликана здійснювати оцінку кандидатів на посаду судді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / О.Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К.: Алерта: ЦУЛ, 2012. – 520 с.
3. Тихомирова А.В. Юридическая энциклопедия / А.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров; под. ред. М.Ю. Тихомирова. – 5-е изд. доп. и перер. – М., 2007. – 972 с.
4. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад. В.В. Яременко та ін. – К.: Аконті. – 1998. – 910 с. – 2 т.
5. Энциклопедический словарь / ред. И.Е. Андреевского и др. – С.-Петербург, 1898. – С. 238. – XXV т.
6. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад. В.В. Яременко та ін. – К.: Аконті, 1998. – 910 с. – 1 т.
7. Юридический энциклопедический словарь / ред. кол.: М.М. Богуславский, М.И. Козырь, Г.М. Миньковский и др.; гл. ред. А.Я. Сухарев. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – 415 с.
8. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад. В.В. Яременко та ін. – К.: Аконті, 1998. – 927 с. – 3 т.
9. Большой юридический словарь / под ред. проф. А.Я. Сухарева. – 3-е изд., доп. и перераб. – М., 2006. – 858 с. – 6 т.
10. Шишкін В.І. Федеральні суди загальної юрисдикції у США / В.І. Шишкін // Право України. – 1994. – № 11–12. – С. 20–21.
11. Васильовский Е.В. Учебник гражданского процесса / Е.В. Васильовский. – 2 изд. перераб. – М., 1917. – 429 с.
12. Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності та незмінюваності суддів: Міжнародний документ від 01.01.2001 р. № 1(2001) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a52.
13. Малько А.В. Правовая система и правовая жизнь общества / А.В. Малько // Журнал российского права. – 2014. – № 7. – С. 51–60.
14. Ригіна О. Судова система американських штатів та її особливості / О. Ригіна // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали 16-ої регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 лют. 2010 р.). – Л., 2010. – С. 81–82.
15. Мідор Д.Дж. Суди в Сполучених Штатах / Д.Дж. Мідор. – Сент-Пол: Вест Паблішінг Ко, 1991. – 85 с.
16. Футей Б.А. Добір суддів Сполучених Штатів Америки за освітніми і фаховими ознаками / Б.А. Футей // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 57–58.
17. Гуценко К.Ф. Правосудие по-американски / К.Ф. Гуценко; О-во «Знання» РСФСР; науч.-метод. совет по пропаганде вопросов государства и права. – М., 1969. – 54 с.
18. Ведерникова О. Отбор кандидатов на судебные должности: опыт США / О. Ведерникова // Советская юстиция. – 1993. – № 5. – С. 13–14.
19. Власова Г.Б. Судейский корпус в судебных системах зарубежных стран / Г.Б. Власова // Юристы-правоведы. – 2008. – № 5. – С. 89–93.
20. Бернам У. Правовая система США / Уильям Бернам; науч. ред. В.А. Власихин; пер. с англ. А.В. Александров и др. – М.: Новая юстиция, 2007. – Вып. 3. – 1216 с.
21. Футей Б.А. Федеральні суди у Сполучених Штатах Америки / Б.А. Футей // Вісник Верховного Суду України. – 2000. – № 2. – С. 49–51.
22. Филиппов С.В. Судебная система США / С.В. Филиппов. – М.: Наука, 1980. – 173 с.
23. Делмар К. Американские суды: система и персонал. Организация правосудия в США / Д. Карлен; пер. с англ. В.А. Власихин; под ред. и с вступ. ст. Б.С. Никифоров. – М.: Прогресс, 1972. – 124 с.
24. Петрова Е.А. Правовая система США в контексте трансформационных процессов и интеграционных связей / Е.А. Петрова // Порівняльно-правові дослідження: українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. – 2007. – № 1–2. – С. 134–140.
25. Оборотов Ю.М. Правовая система України в євразійській правовій сім'ї / Ю.М. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2004. – Т. 3. – С. 28–37.
26. Мурашин О. Правовая система України в генезисній структурі правових систем: поняття і основні ознаки / О. Мурашин, М. Мірошніченко // Юридичний вісник: щоквартальний журнал. – 2013. – № 1. – С. 5–10.